

М.В. Фомін, А.В. Івченко *

СЮЖЕТ «ЗАГРОБНОЇ ТРАПЕЗИ» В АНТИЧНИХ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТКАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

За даними античних некрополів Північного Причорномор'я аналізується втілення давньогрецьких уявлень про посмертну долю (сюжет «загробної трапези») у деяких категоріях археологічного матеріалу. Розглянуто кам'яні надгробки та підземні склепи.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, перші ст. н. е., посмертна доля, сюжет «загробної трапези», надгробок, камера склепу.

У перші століття нової ери грецькі міста на території Північного Причорномор'я переживали кризові процеси. Їх наслідком стали значні зміни в житті полісів Північного Причорномор'я. Падіння ролі окремих громад призводить до фактичної втрати незалежності грецькими містами. Формується прошарок аристократії, орієнтований на римську імперську адміністрацію. Ситуація погіршується через зростання військової загрози з боку «варварського» оточення. Відбувається руйнування традиційних форм господарювання та загибель багатой сільської хори.

Кризові явища у навколишньому світі призводять до суттєвих змін у релігійному житті та світогляді північно-причорноморських греків. Одним із ключових показників стали зміни, що пов'язані з такою консервативною сферою життя, як поховальний обряд.

Формування відповідного ставлення до життя базується переважним чином на усвідомленні його неминучого кінця (Арьес 1992). Саме сприйняття смерті, втілене у поховальному обряді, найбільш повно відображає світогляд як окремих індивідуумів, так і цілих

спільнот. У зв'язку з цим вивчення поховальних традицій та пов'язаних з ними поховальних споруд, надгробків та інших елементів має особливе значення. Саме в них втілено сприйняття смерті та потойбічної участі.

Одним із сюжетів, щільно пов'язаних з поховальними традиціями давніх греків, є сюжет «поховальної трапези». Прояви його застосування у поховальних обрядах можна простежити на археологічному матеріалі. Для Північного Причорномор'я категоріями такого матеріалу, насамперед, виступають надгробки з відповідними зображеннями та склепи з нішами-лежанками. Метою роботи є аналіз цих категорій з точки зору втілення в них сюжету «загробної трапези», їх часові та просторові характеристики. Джерельною базою дослідження є колекції надгробків з Ольвійського історико-археологічного заповідника, Одеського, Миколаївського, Херсонського краєзнавчих музеїв та музеїв Криму, матеріали некрополів Ольвії, Херсонесу, Пантикапею, Китею та ін.

Сюжет «посмертної трапези» широко представлений у рельєфах і розписах Стародавнього Єгипту і Шумеру, Ассирії та Вавилону, Греції та Риму, елліністичного Близького Сходу. На території сучасної України він найбільш яскраво відображений у матеріалах кам'яних надгробків.

Шість надгробків зі сценою «посмертної трапези» в різний час було знайдено в Ольвії (Кулаковский 1896, с. 50—51; Штігельман 1977, рис. 145—146; Денисова 1988, с. 251; Русяева 1999, с. 11; Соколов 1999, с. 175—181; детальніше див.: Папанова 2006, с. 137—138). Чотири з них належать до епохи еллінізму, дві — до римського часу (II—III ст. н. е.)¹. На кожному з них зображені багатофігурні композиції, більшість з яких відповідає мотивам та іконографії більш

* ФОМІН Михайло Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури, ORCID 0000-003-4092-2950, fomi_mv@ukr.net

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології Національної Академії наук України, ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

¹ Слід зазначити, що в абсолютних цифрах поховальних об'єктів доби еллінізму суттєво більше, ніж римського часу.

пізніх херсонеських стел. Одна з цих пам'яток (стела Стратона, сина Протомаха II ст. н. е.) має двоярусне зображення, що виконане в боспорських традиціях (верхній ярус — озброєний бородастий вершник у спокої, хлопчик і собака, нижній — сцена загробної трапези). В.М. Зубар пов'язував цю стелу з присутністю в Ольвії «загону боспорських кавалеристів, введених сюди в якості союзників Риму після відповідного розпорядження римської адміністрації» (Зубарь 2003—2004, с. 442). Переважна більшість надгробків, знайдених в Ольвії, виготовлено з привізного мармуру.

З перших століть нової ери значно збільшується кількість привізних надгробків із мармуру (Буйських 2008, с. 235—236). Стели зі сценою «загробної трапези» як символ вшанування героїзованого предка переважали над привізними мармуровими екземплярами (Іванова 1970, с. 74—90; Іванова и др. 1976, № 323—340). Територія їх розповсюдження значно зростає. Вони були створені з різним рівнем майстерності і деталізації (Іванова и др. 1976, № 341, 342, 375). Велика частина мармурових рельєфів датується в межах I—II ст. н. е. (Іванова и др. 1976, № 323, 325, 329), хоча деякі з них були віднесені і до III—IV ст. (Іванова 1970, с. 74—90). Всі вони демонструють схожість сюжетів і художніх традицій. Можна говорити про наявність кількох художніх шкіл. Але всі вони відображали в камені одні релігійні уявлення.

Серед причорноморських пам'яток існують деякі відмінності. Так, херсонеські стели відрізняються від боспорських — на останніх сцени «загробної трапези» переважно були частиною складової багоярусної композиції (Іванова 1961, № 83, с. 70—71; Актова и др. 1987, № 147; Савостина 1992, с. 357—386).

А.П. Іванова, яка проаналізувала доступні пам'ятники, простежила в них переважно малоазійську і пов'язану з нею західнопонтійську художню школу (Іванова 1970, с. 74—90). В окремих випадках А.П. Іванова і Е.І. Соломоник припускали, що деякі з мармурових стел були вирізані місцевими майстрами, пояснюючи це низькоякісним зображенням (Соломоник 1973, с. 205; Іванова 1976, с. 74—90). Д.В. Журавльов вважав, що в певних випадках можна цілком впевнено говорити про місцеве, херсонеське походження стел, оскільки примітивізм у зображенні людських фігур у цьому випадку слід сприймати як стилістичну особливість (Журавлев и др. 2004, с. 183—256), вже відому в Херсонесі по антропоморфним пам'яткам.

Цікавим фактом є те, що в Херсонесі був відкритий пам'ятник, виготовлений у боспорських майстернях, що має типове для боспорських стел завершення — декор фронтона у вигляді пласких розеток і «антропоморфних» кутових акротеріїв (Іванова и др. 1976, № 375; про декор боспорських стел докл. див.: Матковская 1999, с. 113—120; 2003, с. 171—173; 2007, с. 216—218).

Зображення, аналогічні за сюжетами, що мають близькі варіанти поз окремих персонажів, трактування деталей меблів і інших додаткових атрибутів, знайдені серед численних пам'ятників Малої Азії, Західного Причорномор'я (Буйських 2008, с. 235—236). На Близькому Сході такі стели були добре відомі ще з класичного-елліністичного часу (Чекаль 2008, с. 56—68) та у перші століття н. е. набули найбільшого розповсюдження. Пози, сцени, особливості розташування предметів малоазійських пам'ятників близькі причорноморським і стилістично (Cramer 1991, pp. 70 ff.; 1992, pp. 35 ff, taf. 9—12; Чекаль 2008, с. 56—68).

Найближчі іконографічні і стилістичні аналогії херсонеським пам'яткам походять із території Нижньої Мезії. З класифікації, розробленої М. Александреску-Віану, випливає, що велика частина херсонеських стел із зображенням чоловіка, що лежить, і жіночої фігури ліворуч, що сидить, а також двох фігурок раба і рабині, розташованих з боків, мають аналогії серед пам'яток Одессосу (Alexandrescu-Vianu 1977, pp. 139—166; 1985, pp. 57—79; Буйських 2005, с. 47—57).

З іншими нижньомезійськими центрами — Істрією і Томами — стилістично пов'язана херсонеська стела Сотеріха і Конха, на якій обидва персонажі загробної трапези показані такими, що лежать на ложі з високими спинками (Alexandrescu-Vianu 1977, pp. 139—166; Буйських 2005, с. 47—57).

У цілому, можна констатувати, що надгробки з рельєфним зображенням «трапези» відкриті на значній частині території Північного Причорномор'я і з'явилися у цьому регіоні ще за доби еллінізму. Значне поширення вони отримали, як і повсюдно в античному світі, на початку нової ери (Папанова 2006, с. 138). Це було пов'язано з багатьма процесами, зокрема із падінням полісного устрою і власної державності, і, як наслідок, з ослабленням впливу існуючих релігійних систем і поступовою появою в регіоні нових світоглядних концепцій. Це знайшло своє відображення і в збільшенні кількості надгробків із сюжетом «посмертної трапези».

Слід зазначити, що на більшості стел із сюжетом «загробної трапези» померлих (померлі) лежать на ложах-клине, а сама композиція відображає інтер'єр житла, зокрема трикліній. Їх декор містив мотиви, що використовувалися в житлових приміщеннях античних будинків (Миятев 1925, с. 75; Овчаров 1977, с. 24—25). У деяких випадках це підкреслювалося характерними кришками мармурових саркофагів пізньоримської епохи у формі черепичної кривлі будівлі або храму (Античная скульптура Херсонеса 1976, № 497, 498). Але саме у час появи таких стел у Північному Причорномор'ї тут з'являються поховальні споруди, внутрішня конструкція яких також може ототожнюватися з житлом, а саме, з інтер'єром трикліній. Це склепи з виступами-лежанками або нішами-лежанками. Лежанки, зроблені вздовж стін їх поховальних камер, відігравали роль потойбічного ложа, і могли бути втіленням сюжету «загробної трапези».

Імовірно, одними з найбільш ранніх у Північному Причорномор'ї склепів з виступами-лежанками або нішами-лежанками є один з типів ольвійських земляних склепів. Тут такий тип пам'яток з'являється ще в середині III ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 36), приблизно на сторіччя пізніше за дату появи склепів загалом, і існує до кінця II ст. н. е. (Папанова 2006, с. 104). Для елліністичного часу відносна кількість склепів з лежанками до склепів загалом становить 14 %. У римський час така кількість дещо збільшується — до 18 %. Але загальна кількість таких об'єктів в Ольвії не перевищує декілька десятків.

Незалежно від датування об'єкту, всі вони мають схожу конструкцію. Лежанки робилися виключно вздовж поздовжніх сторін камери. Вони найчастіше вирізалися в материк (іноді в стінці вирізалася ніша, частіше просто залишалася сходинка), але іноді для їх спорудження використовувалися «підсобні матеріали» — сирець, насипний ґрунт. Приблизно в третині випадків у склепі було зроблено по дві лежанки, в інших — по одній. Коли в камері була присутня одна лежанка, дещо частіше вона робилася ліворуч від входу (співвідношення в середньому 60 на 40 %).

За іншими параметрами (орієнтування, кількість похованих, склад і кількість похоронного інвентарю і т. д.) ці могили не відрізняються від синхронних їм об'єктів без додаткових конструкцій. Треба зазначити, якщо подібні відмінності і існували, то простежити їх дуже складно з огляду на погану збереженість переважної більшості об'єктів.

На інших багатьох пам'ятках Північного Причорномор'я (Херсонес, Пантикапей та ін.) склепи з нішами-лежанками розповсюджуються з початком римського часу. Як правило, вони вирубувалися в терасі скелі, або викопувалися в щільному ґрунті. У стінах камери влаштовували лежанки, на яких здійснювали поховання померлих. На території Херсонеського некрополя відомо понад 500 таких склепів (Фомин 2011, с. 25). Ґрунтові склепи трьох типів з нішами-лежанками, в яких відбувалися численні підпоховання, відкриті на некрополях Пантикапея (понад 300 склепів на північному схилі гори Мітрідат) (Кулаковський 1891, с. 1—30; Шкорпил 1905, с. 1—76.; 1909, с. 1—50; Зинько 1997, с. 43—44; 2000, с. 66—68; 2001, с. 42—46; 2002, с. 100—105), Кітею (Марти 1929; Гайдукевич 1959, с. 228—229), і поселень Кримського Приазов'я (Масленников 1997, с. 51). Відомі вони і на некрополях інших міст Північного Причорномор'я. Аналіз знахідок із поховальних комплексів дозволяє відносити їх від першої до другої половини III — кінця VI ст. н. е. (Фурманська 1970, с. 85; Масленников 1997, с. 51; Зинько, Зинько 2013, с. 24).

Отже, склепи з нішами-лежанками, що з'являються у Північному Причорномор'ї ще за доби еллінізму, масове поширення отримують лише з перших сторіч нової ери. Імовірно, вони, як і стели відповідного типу, є речовим втіленням сюжету «загробної трапези».

На сьогодні, через значну кількість зображень заупокійного бенкету у східних культурах, панує уявлення, що ця тема має східні корені (Акимова 2007, с. 321). Основою сюжету було зображення «бенкету богів» або «царів», тобто «надістот». Зі сходу сюжет «трапези» поширюється на Грецію та Рим, де відбувається його «демократизація». Якщо на початку він відображав «богів-царів», то з часом поступово трансформувався в застілля «героїв», а згодом — у мистецтві Греції і Риму, — у зображенні «трапези» з'являються вже звичайні люди. Це пов'язане з героїзацією всіх покійних, яка відбувається на початку нової ери (Русяева 1992, с. 183—184). Тобто, особливістю розвитку сюжету стає його поступова десакралізація, перетворення зі священного на світський, побутовий сюжет.

В.М. Зубар розглядав зображення загробної трапези на надгробках як символ, пов'язаний з уявленнями про безсмертя душі. Такі надгробні рельєфи є важливим елементом героїзації покійного. Спочатку вони були пов'язані з «бенкетом богів» і були відображенням розвитку уявлень про безсмертя душі. Поступово процес

демократизації світогляду призвів до формування ідеї «бенкету», але вже не богів, а простих смертних, що досить добре простежується і в поховальному обряді (Зубарь 2004, с. 131—135).

Одне з ключових питань: який бенкет зображений на надгробних рельєфах — живих чи померлих? Унікальність цього символу полягає в тому, що він може належати і до цього, і до іншого світу. Бенкет може розглядатися як міст між життям і смертю, акт злуки, проникнення і причащення матерії і духу. Композиція поховального рельєфу була своєрідним пропуском на бенкет богів, дверима до іншого світу. Такий символ «посмертної трапези» як «входу» вийшов із Середземноморського джерела ідей і Месопотамського сакрально-культурного оточення.

Тому ще одним цікавим маркером трансформації світогляду, своєрідним логічним втіленням теми «трапези», стало поширення нового типу поховальних споруд. Від початку нової ери у Північному Причорномор'ї суттєво збільшується кількість підземних склепів з нішами-лежанками в різних районах Північного Причорномор'я.

На відміну від індивідуальних гробниць, склепи були формою колективного поховання. Вони призначалися для багаторазових інгумацій з подальшими допохованнями. Ймовірно, спочатку в більшості своїй вони належали окремим сім'ям (Парович-Пешикан 1974, с. 36—37; Зубарь 1982, с. 120; Масленников 1982, с. 33). Динаміка їх розвитку добре простежується на прикладі ґрунтових склепів ольвійського некрополя загалом. Вони з'являються в середині — другій половині IV ст. до н. е. як поховальні конструкції, що призначені для індивідуальних поховань, і лише з середини III ст. до н. е. (паралельно з появою такого конструктивного елементу, як лежанка), їх починають використовувати як місце останнього спочинку малої (парної) сім'ї (Ивченко 2016, с. 146; 2017, с. 62). Починаючи з римських часів подібні споруди виступають як великосімейні (родові) усипальниці (Ивченко 2018, с. 49—50).

У полісну епоху, коли міста Північного Причорномор'я були незалежні, і офіційні полісні культури мали не тільки релігійне, а й політичне значення, поховання покійного було священним обов'язком усієї міської громади. У перші століття спостерігається значна зміна: питання поховання лягли на плечі роду, клану. Відтепер сім'я, її релігійний світогляд і майновий стан визначають тип споруди, спосіб поховання, вибір і розміщення речей у могилі, уста-

новку надгробної стели (Зубарь 1982, с. 122—123). Такі дії є проявом «героїзації» померлих (Асмус 1976, с. 509; Масленников 1982, с. 38). Якщо спочатку героїони присвячувалися найбільш видатним громадянам поліса, то вже в період еллінізму відбувається демократизація цього явища. У перші століття нової ери кожен померлий стає героєм, на честь якого його найближчі родичі повинні були відправляти відповідний культ.

За своїм планувальним вирішенням склепи з нішами-лежанками не випадково близькі триklinію античного будинку, приміщенню, де відбувалися бенкети-сімпосії (Зубарь 1990, с. 64—65). Матеріальним вираженням подібних уявлень у перші століття стало різке збільшення в похоронному інвентарі посуду, що призначався для їжі і пиття (Там само, с. 61—84). У похованнях звичайними стають керамічні глечики і кубки різних типів (Зубарь 1982, с. 68—78). На деяких із них по корпусу білою фарбою зроблені написи. Це імена Зевса, Гери, Серапіса, Ізиди, тобто божеств так чи інакше пов'язаних з потойбічним світом (Соломоник 1973а, с. 61—69). На інших були написи «душа», «щастя», «пий, радуйся» (Там само, с. 64, 66—68; Зубарь 1990, с. 66), або рослинний орнамент у вигляді листя плюща і вічнозелених рослин.

Таким чином, сюжет «загробної трапези», що був широко відомий в античному світі, на території Північного Причорномор'я знаходить втілення принаймні у двох категоріях археологічних пам'яток — надгробках з відповідними зображеннями та склепах з нішами-лежанками. Такі пам'ятки у невеликій кількості з'являються в еллінізмі, а з початком римської доби набувають значного розповсюдження. Це частково пов'язано із суттєвим посиленням процесу «героїзації» померлих та змінами у соціальному устрої населення цього регіону.

Акимова, Л.И. 2007. *Искусство Древней Греции. Классика*. Санкт-Петербург.

Актова, Л.И., Бритова, Н.Н., Забелина, В.С. и др. 1987. *Античная скульптура из собрания Государственного Музея Истории Искусств им. А.С. Пушкина*. Москва.

Античная скульптура Херсонеса. Каталог. 1976. Киев.

Арьес, Ф. 1992. *Человек перед лицом смерти*. Москва.

Асмус, В.Ф. 1976. *Античная философия*. Москва.

Буйських, А.В. 2005. До питання про могильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е. *Археологія*. 1, с. 47-57.

Буйських, А.В. 2008. *Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху*. Симферополь.

Гайдукевич, В.Ф. 1959. Некрополи некоторых боспорских городов. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 69, с. 228-229.

- Денисова, В.И. 1988. Стихотворная древнегреческая надпись из Ольвии. *Советская археология*, 1, с. 251-256.
- Журавлев, Д.В., Зубарь, В.М., Сорочан, С.Б. 2004. Экономическое развитие, социальный и этнический состав населения. *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры*. Харьков, с. 83-256.
- Зинько, Е.А. 1997. Исследования боспорских склепов на северном склоне горы Митридат. *Международ. конф. «Византия и Крым»*. Тез. докл. Симферополь, с. 43-44.
- Зинько, Е.А. 2000. Позднеантичные пантикапейские расписные склепы. *Боспор Киммерийский на перекрестке греческого и варварских миров. Мат-лы I Боспорских чтений*. Керчь, с. 66-68.
- Зинько, Е.А. 2001. Новый расписной склеп пантикапейского некрополя. *Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья. Мат-лы II Боспорских чтений*. Керчь, с. 42-46.
- Зинько, Е.А. 2002. Исследование некрополя Пантикапея в 2001 г. *Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. Сборник науч. мат-лов III Боспорских чтений*. Керчь, с. 100-105.
- Зинько, Е.А., Зинько, В.Н. 2013. Ранние христиане в Восточной Таврике. *II Бахчисарайские научные чтения памяти Е.В. Веймарна. Тез. докл. и сообщ. Международ. науч. конф. (Бахчисарай, 3—7 сентября 2013 г.)*. Симферополь, с. 24.
- Зубарь, В.М. 1982. *Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.* Киев.
- Зубарь, В.М. 1990. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период. *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев, с. 64-65.
- Зубарь, В.М. 2003—2004. Ольвия и Римская империя: динамика и характер контактов. *Stratum Plus*, 4, с. 436-466.
- Зубарь, В.М. 2004. О характере культа Геракла в Херсонесском государстве в эллинистический период. *Боспорский Феномен*. Керчь, т. II, с. 131-135.
- Иванова, А.П. 1961. *Скульптура и живопись Боспора*. Киев.
- Иванова, Г.П. 1970. Сцена «загробной трапезы» на херсонесских надгробных рельефах. *Археология*, 23, с. 74-90.
- Иванова, А.П., Чубова, А.П., Колесникова, Л.Г. и др. 1976. *Античная скульптура Херсонеса*. Киев.
- Ивченко, А.В. 2016. Ранние земляные склепы некрополя Ольвии. *ЕМІНАК. Науковий щоквартальник. «Ольвійський форум»*. Пам'яті В.В. Крапівіної. Київ; Миколаїв, 4 (16) (жовтень—грудень), с. 143-147.
- Ивченко, А.В. 2017. О раннеэллинистических склепах Ольвии. *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького)*. Київ, с. 53-63.
- Ивченко, Андрей 2018. Земляные склепы некрополя Ольвии (от эллинизма к римскому времени). *Forum Olbicum II: пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії)*. Матеріали Міжнародної археологічної конференції, 4—6 травня 2018 р. Миколаїв, с. 48-50.
- Кулаковский, Ю.А. 1891. Керченская христианская катакомба 491г. *Материалы по археологии России*, 6, с. 1-30.
- Кулаковский, Ю.А. 1896. Древности Южной России. Две керченские катакомбы с фресками. Приложение: христианская катакомба, открытая в 1895 году. *Материалы по археологии России*. Санкт-Петербург, 19.
- Марти, Ю.Ю. 1929. *Раскопки городища Китя в 1928 г.* Симферополь.
- Масленников, А.А. 1982. Некоторые особенности некрополей городов Европейского Боспора первых веков н. э. *Советская археология*, 1, с. 33-43.
- Масленников, А.А. 1997. Царская хора Боспора. *Тез. докл. Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков, с. 51.
- Матковская, Т.А. 1999. Композиционное применение архитектурных элементов и растительного декора в надгробиях Европейского Боспора (II в. до Р.Х. — II в. н. э.). *Археология и история Боспора*. Керчь, 3, с. 113-120.
- Матковская, Т.А. 2003. **Декоративная скульптура из собрания керченского лапидария. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Мат-лы IV Боспорских чтений**. Керчь, с. 171-173.
- Матковская, Т.А. 2007. К изданию свода памятников керченского лапидария. *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Мат-лы VIII Боспорских чтений*. Керчь, с. 216-218.
- Мнятев, К. 1925. *Декоративная живопись на Софийский некрополь*. София.
- Овчаров, Д. 1977. Архитектура и декорация на старохристианские гробницы в наших землях. *Археология*, 4, с. 24-25.
- Папанова, В.А. *Урочище Сто могил (некрополь Ольвии Понтийской)*. Киев, .
- Парович-Пешикан М. 2006. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев, 1974.
- Русяева, А.С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев.
- Русяева, А.С. 1999. «Возвещай же, стела, о моей смерти» (Ольвийские эпитафии). *Летопись Причерноморья. Археология, история, литература, нумизматика*. Херсон, 3, с. 7-13.
- Савостина, Е.А. 1992. **Многоярусные стелы Боспора: семантика и структура**. *Сообщения Государственного музея истории искусств*, 10, с. 357-386.
- Соколов, Г.И. 1999. *Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство*. Москва.
- Соломоник, Э.И. 1973. *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. Киев.
- Соломоник, Э.И. 1973а. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени. (По эпиграфическим памятникам). *Вестник древней истории*, 1, с. 55-77.
- Фомин, М.В. 2011. *Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV—X вв.)*. Харьков.
- Чекаль, А.Г. 2008. Эпиграфика в сакральном и погребальном искусстве Пальмиры и Дура-Европос. *Сходознавчі студії. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*: Даниленко, В.Я. (ред.). Харків, 9 (вип. 1), с. 56-68.
- Шкорпил, В.В. 1905. Отчет о раскопках в г. Керчи и его окрестностях в 1903 г. *Известия Императорской Археологической комиссии*, 17, с. 1-76.
- Шкорпил, В.В. 1909. Отчет о раскопках в г. Керчи в 1905г. *Известия Императорской Археологической комиссии*, 30, с. 1-50.
- Штігельман, Ф.М. 1977. *Античне мистецтво*. Київ.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1977. Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie Inférieure: schémas et modèles. *Dacia*, NS, vol. 21, pp. 139-166.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1985. Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure. *Dacia*, NS, vol. 29, 1—2, pp. 57-79.
- Cremer, M. 1991. Hellenistisch-römische Grabstelen im nord-westlichen Kleinasien. 1. Mysien. *Asia Minor Studien*. Bonn, bd. 4,1.
- Cremer, M. 1992. Hellenistisch-römische Grabstelen im nord-westlichen Kleinasien. 2. Bithynien. *Asia Minor Studien*. Bonn, bd. 4,2.

Надійшла 05.03.2019

Mykhailo V. Fomin¹, Andrii V. Ivchenko²

¹ PhD, Associate Professor of the Department of Tourist Business Kharkiv State Academy of Culture, ORCID 0000-003-4092-2950, fomin_mv@ukr.net

² Junior Researcher of the Ancient Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Science of Ukraine, ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

THE EMBODIMENT OF THE PLOT “AFTER DEATH MEAL” IN THE ANCIENT FUNERARY MONUMENTS OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION

In the first centuries of our era, the Greek cities of the Northern Black Sea region experienced crisis processes. They resulted in significant changes in the life of policies, including the burial rite. The significance of individual plots used in its performance changes. The plot of the “afterlife meal” and certain types of funerary objects, in which it was embodied, are widely spread.

Two types of such objects have been identified and analyzed: stone tombstones with corresponding images and underground crypts with niches - beds in the chambers. Earlier, the corresponding stone tombstones appear in small quantities in Olbia in the Hellenistic period. Since the beginning of the new era, they are widely spread throughout the Northern Black Sea region.

On the tombstones the interior of the house and the deceased, reclining on the boxes during the “afterlife meal”, is often depicted. The same interior is embodied in the internal structure of the underground crypts chambers. In this niche - beds symbolize the burial bed. Such crypts appear in insignificant quantities in Hellenistic Olbia, but they are also widely spread from the 1st c. AD throughout the Northern Black Sea.

Thus, the plot of the “afterlife meal”, widely known in the ancient world, on the territory of the Northern Black Sea region is embodied in at least two categories of archaeological monuments - stone tombstones with corresponding images and underground crypts with niches - stove beds. Such monuments appear in small numbers in Hellenism, and since the beginning of the Roman era they have become widespread. This is partly due to the intensification of the process of “heroization” of the dead and changes in the social structure of the population of this region.

К е у в о р д с: burial rite, posthumous fate, “afterlife meal”, gravestone, crypt chamber.

М.В. Фомин¹, А.В. Ивченко²

¹ Кандидат исторических наук, доцент кафедры туристического бизнеса Харьковской государственной академии культуры, ORCID 0000-003-4092-2950, fomin_mv@ukr.net

² Младший научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

СЮЖЕТ «ЗАГРОБНОЙ ТРАПЕЗЫ» В АНТИЧНЫХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В первые века нашей эры греческие города Северного Причерноморья переживали кризисные процессы. Их следствием стали значительные изменения в жизни полисов, в том числе, в погребальном обряде. Изменяется значимость отдельных сюжетов, используемых при его исполнении. Получает широкое распространение сюжет «загробной» трапезы и отдельные типы погребальных объектов, в которых он находит свое воплощение.

Выявлено и проанализировано два типа таких объектов: каменные надгробия с соответствующими изображениями и подземные склепы с нишами — лежанками в камерах. Ранее всего такие каменные надгробия в незначительных количествах появляются в Ольвии в эпоху эллинизма. С начала новой эры они получают широкое распространение по всей территории Северного Причерноморья.

На надгробиях часто изображен внутренний интерьер дома и покойные, возлежащие на ложах во время «загробной трапезы». Такой же интерьер воплощен во внутренней конструкции камер подземных склепов. При этом ниши — лежанки символизируют собой погребальные ложа. Подобные склепы появляются в незначительных количествах в эллинизме в Ольвии, но также получают широкое распространение с I в. н. э. по всему Северному Причерноморью.

Таким образом, сюжет «загробной трапезы», широко известный в античном мире, на территории Северного Причерноморья находит свое воплощение, по меньшей мере, в двух категориях археологических памятников — каменных надгробиях с соответствующими изображениями и подземных склепах с нишами — лежанками. Такие памятники в небольшом количестве появляются в эллинизме, а с начала римской эпохи получают широкое распространение. Это частично связано с усилением процесса «героизации» умерших и изменениями в социальном устройстве населения этого региона.

К л ю ч е в ы е с л о в а: погребальный обряд, посмертная участь, «загробная трапеза», надгробие, камера склепа.

References

Akimova, L.I. 2007. *Iskusstvo Drevnei Gretsii. Klassika*. Sankt-Peterburg.

Aktova, L.I., Britova, N.N., Zabelina, V.S. i dr. 1987. *Antichnaia skulptura iz sobraniia Gosudarstvennogo Muzeia Istorii Iskusstv im. A.S. Pushkina*. Moskva.

- Alexandrescu-Vianu, M. 1977. Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie Inférieure: schémas et modèles. *Dacia*. NS, vol. 21, pp. 139-166.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1985. Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure. *Dacia*. NS, vol. 29, 1-2, pp. 57-79.
- Antichnaia skulptura Khersonesa. Katalog*. Kyiv, 1976.
- Ares, F. 1992. *Chelovek pered litsom smerti*. Moskva.
- Asmus, V.F. 1976. *Antichnaia filozofia*. Moskva.
- Buisykyx, A.V. 2005. Do pytannia pro mohylni pamiatnyky nekropolia Khersonesa Tavriiskoho IV-III st. do n. e. *Arkheolohiia*. 1, pp. 47-57.
- Buisykykh, A.V. 2008. *Prostranstvennoe razvitie Khersonesa Tavricheskogo v antichnuiu epokhu*. Simferopol.
- Chekal, A.G. 2008. Epigrafika v sakralnom i pogrebalnom iskusstve Palmiry I Dura-Evropos. *Shodoznavchi studii. Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dizainu i mystetstv: za zagaln. red. Danilenko V. Ia*. Kharkiv, 9 (iss. 1), pp. 56-68.
- Cremer, M. 1991. Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 1. Mysien. *Asia Minor Studien*. Bonn, bd. 4,1.
- Cremer, M. 1992. Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 2. Bithynien. *Asia Minor Studien*. Bonn, bd. 4,2.
- Denisova, V.I. 1988. Stikhotvornaia drevnegrecheskaia nadpis iz Olvii. *Sovetskaia arkheologiia*. 1, pp. 251-256.
- Fomin, M.V. 2011. *Pogrebalnaia traditsiia i obriad v vizantiiskom Khersonese (IV-X vv.)*. Kharkov.
- Gaidukevich, V.F. 1959. Nekropoli nekotorykh bosporskikh gorodov. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 69, pp. 228-229.
- Ivanova, A.P. 1961. *Skulptura i zhivopis Bospora*. Kyiv.
- Ivanova, H.P. 1970. Stsena "zagrobnoi trapezy" na khersoneskikh nadgrobnnykh reliefakh. *Arkheologiia*. vol. 23, pp. 74-90.
- Ivanova, A.P., Chubova, A.P., Kolesnikova, L.G. i dr. 1976. *Antichnaia skulptura Khersonesa*. Kyiv.
- Ivchenko, A.V. 2016. Rannie zemlianye sklepy nekropolia Olvii. *Eminak. Naukovyi shchokvartalnyk. "Olviiskyi forum". Pamiati V.V. Krapivinoi*. Kyiv; Mykolaiv, 4 (16) (zhovten-hruden), pp. 143-147.
- Ivchenko, A.V. 2017. O ranneellinisticheskikh sklepkh Olvii. *Pivnichne Prychornomia za antychnoi doby (na poshanu S.D. Kryzhyskoho)*. Kyiv, pp. 53-63.
- Ivchenko, A.V. 2018. Zemlianye sklepy nekropolia Olvii (ot ellinizma k rimskomu vremeni). *Forum Olbicum II: pamiati V.V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii)*. *Materialy Mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii, 4-6 travnia 2018 r.* Mykolaiv, pp. 48-50.
- Kulakovskii, Iu.A. 1891. Kerchenskaia khristianskaia katakomba 491g. *Materialy po arkheologii Rossii*. 6, pp. 1-30.
- Kulakovskii, Iu. 1896. Drevnosti Iuzhnoi Rossii. Dve kerchenskie katakomby s freskami. Prilozhenie: khristianskaia katakomba, otkrytaia v 1895 godu. *Materialy po arkheologii Rossii*. Sankt-Peterburg, 19.
- Marti, Iu. Iu. 1929. *Raskopki gorodishcha Kiteia v 1928 g.* Simferopol.
- Maslennikov, A.A. 1982. Nekotorye osobennosti nekropolei gorodov Evropeiskogo Bospora pervykh vekov n. e. *Sovetskaia arkheologiia*. 1, pp. 33-43.
- Maslennikov, A.A. 1997. Tcarskaia khora Bospora. *Tezisy dokladov. Problemy istorii i arkheologii Ukrainy*. Kharkov, pp. 51.
- Matkovskaia, T.A. 1999. Kompozitsionnoe primenenie arkhitekturnykh elementov i rastitelnogo dekora v nadgrobiakh Evropeiskogo Bospora (II v. do r.kh. - II v. n. e.). *Arkheologiia i istoriia Bospora*. Kerch, 3, pp. 113-120.
- Matkovskaia, T.A. 2003. Dekorativnaia skulptura iz sobraniia kerchenskogo lapidariia. *Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. Materialy IV Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 171-173.
- Matkovskaia, T.A. 2007. K izdaniiu svoda pamiatnikov kerchenskogo lapidariia. *Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. Materialy VIII Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 216-218.
- Miyatevü, K. 1925. *Dekorativnata zhivopis na Sofitskii nekropol*. Sofiia.
- Ovcharov, D. 1977. Arkhitektura i dekoratsiia na starokhristianskite grobnitci v nashite zemli. *Arkheologiia*. vol. 4, pp. 24-25.
- Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kyiv.
- Papanova, V.A. 2006. *Urochishche Sto mogil (nekropol Olvii Pontiiskoi)*. Kyiv.
- Rusiaeva, A.S. 1992. *Religiia i kul'ty antichnoi Olvii*. Kyiv.
- Rusiaeva, A.S. 1999. Vozveshchai zhe, stela, o moei smerti (olviiskie epitafii). *Letopis Prichernomoria. Archeologiia, istoriia, literatura, numizmatika*. Kherson, 3, pp. 7-13.
- Savostina, E.A. 1992. Mnogoiarusnye stely Bospora: semantika i struktura. *Soobshcheniia Gosudarstvennogo Muzeia Istorii Iskusstv*. 10, pp. 357-386.
- Shkorpil, V.V. 1905. Otchet o raskopkakh v g. Kerchi i ego okrestnostiakh v 1903 g. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii*. 17, pp. 1-76.
- Shkorpil, V.V. 1909. Otchet o raskopkakh v g. Kerchi v 1905 g. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii*. 30, pp.1-50.
- Shtitelman, F.M. 1977. *Antychne mystetstvo*. Kyiv.
- Solomonik, E.I. , 1973. *Novye epigraficheskie pamiatniki Khersonesa*. Kyiv.
- Solomonik, E.I. 1973a. Iz istorii religioznoi zhizni v severopontiiskikh gorodakh pozdneantichnogo vremeni. (Po epigraficheskim pamiatnikam). *Vestnik drevnei istorii*. 1, pp. 55-77.
- Sokolov, G.I. 1999. *Olviia i Khersones. Ionicheskoe i doricheskoe iskusstvo*. Moskva.
- Zhuravlev, D.V., Zubar, V.M., Sorochan, S.B. 2004. Ekonomicheskoe razvitie, sotsialnyi i etnicheskii sostav naseleniia. *Khersones Tavricheskii v seredine I v. do n. e. - VI v. n. e. Ocherki istorii i kultury*. Kharkov, pp. 183-256.

- Zinko, E.A. 1997. Issledovaniia bosporskikh sklepov na severnom sklone gory Mitridat. Mezhdunarodnaia konferentsiia "Vizantiia i Krym". *Tezisy dokladov*. Simferopol, pp. 43-44.
- Zinko, E.A. 2000. Pozdneantichnye pantikapeiskie raspisnye sklepy. *Bospor Kimmeriiskii na perekreste grecheskogo i varvaskikh mirov. Materialy I Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 66-68.
- Zinko, E.A. 2001. Novyi raspisnoi sklep pantikapeiskogo nekropolia. *Bospor Kimmeriiskii i Pont v period antichnosti i srednevekovia. Materialy II Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 42-46.
- Zinko, E.A. 2002. Issledovanie nekropolia Pantikapeia v 2001 g. *Bospor Kimmeriiskii, Pont i varvaskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Sbornik nauchnykh materialov III Bosporskikh chtenii*. Kerch, pp. 100-105.
- Zinko, E.A., Zinko, V.N. 2013. Rannie khristiane v Vostochnoi Tavrike. *II Bakhchisaraiskie nauchnye chteniia pamiati E.V. Veimarna. Tezisy dokladov i soobshchenii Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Bakhchisarai, 3-7 sentiabria 2013 g.)*. Simferopol, pp. 24.
- Zubar, V.M. 1982. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo I-IV vv. n. e.* Kyiv.
- Zubar, V.M. 1990. O nekotorykh aspektakh ideologicheskoi zhizni naseleniia Khersonesa Tavricheskogo v pozdneantichnyi period. *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv, pp. 64-65.
- Zubar, V.M. 2003-2004. Olviia i Rimskaia imperiia: dinamika i kharakter kontaktov. *Stratum Plus*. 4, pp. 436-466.
- Zubar, V.M. 2004. O kharaktere kulta Gerakla v Khersonesskom gosudarstve v ellinisticheskii period. *Bosporskii Fenomen. T. II*. Kerch, pp. 131-135.